

The History of Pannonia between 54 and 166 A. D., F. Bencke, P. Kovács (ur.). *Fontes Pannoniae Antiquae* II. Budapest 2005. 159 str.

Drugi del zbirke *Fontes Pannoniae Antiquae* z naslovom Zgodovina Panonije med leti 54 in 166 prinaša omembo Panonije v antičnih virih za obdobje, ki traja od smrti cesarja Klavdija do začetka markomanskih vojn (cesar Mark Avrelij). Koncept je v veliki meri enak tistemu, ki smo ga opisali pri prvem delu zbirke in bo najverjetneje tak ostal še pri ostalih delih FPA.

Delo se prične s seznamom virov, ki se sicer navezujejo tudi na to obdobje, a so bili predstavljeni že v prejšnjem, in zato ne zahtevajo ponovne obravnave. Prvo pravo poglavje, ki je obenem najdaljše, je tokrat posvečeno delom zgodovinskega značaja (*Opera historica*). Le-ta so namreč za to obdobje že bolj pogosta; glede na to, da se nahajamo v dobi srebrne latinščine, ko je latinska književnost doživela enega svojih vrhuncev prav na področju zgodovinopisja (s Tacitom), je to še toliko bolj razumljivo. Poglavje se prične z judovskim zgodovinarjem Jožefom Flavijem, nadaljuje s Tacitovimi deli (*Annales*, *Historiae*, *Agricola*), Svetonijem, Plutarhom, Lukijanom, Kasijem Dionom. Ponovno se pojavijo tudi cerkveni avtorji: Hieronim, Evtropij in Orozij, ki niso pisali samo teoloških spisov, temveč so želeli strniti pomembne zgodovinske dogodke (pri čemer je bil vpliv Boga na potek zgodovine po njihovem pojmovanju odločilen). V poglavju zgodovinskih del sledita samo še dva krajša odlomka sirskih virov.

Drugo poglavje z naslovom *Opera gromatica* (dela, ki se ukvarjajo z zemljemerstvom) vsebuje tri dela, ohranjena pod Higinovim imenom (*Pseudo-Hyginus: De munitionibus castrorum*; *Hyginus 1: De condicionibus agrorum*; *Hyginus 2: Constitutio limitum*). Rimljani so vedno kazali zanimanje za geodezijo, ki je imela pomemben vpliv na geografski, vojaški, upravni, pravni, ekonomski in še kakšen vidik življenja. Del tekstov takšne vsebine so v 5. st. zbrali v korpus, ki ga danes poznamo pod naslovom *Corpus agrimensorum* (ali *Gromatici veteres*) in v katerem najdemo prej omenjena dela. Dela znotraj poglavja *Opera gromatica* pa prinašajo pomembne notice o Panoniji, njenih mestih (npr. *Poetovio*, *Savaria*) in drugem.

Tretje poglavje, ki vsebuje samo dve deli Plinija Mlajšega, je posvečeno omembam Panonije v pismih in govorih (*Epistulae et orationes*). O Panoniji Plinij Ml. govori tako v pismih kakor tudi v znamenitem Panegiriku na cesarja Trajana. Naslednje poglavje vsebuje pesnike, v delih katerih lahko najdemo zgodovinske podatke (*Ad historiam pertinentia poetarum*). Največja zakladnica so Marcialovi epigrami, saj sta jih avtorja nanizala kar štirinajst, ki vsebujejo podatke o Panoniji. Sledi Stacij z izseki iz dela *Silva*, krajšo notico prinaša tudi pesnitev *Thebais*, nekaj informacij pa izvira iz pesnitve *Punica* Silija Italika.

V posebno poglavje sta avtorja zbrala novce, a ker sta izpričana samo dva, je to nekoliko neusklajeno z ostalimi. Novci so na tem mestu omenjeni prvič, zelo verjetno pa bodo numizmatična poglavja vsebovali tudi naslednji zvezki. V tem zvezku bi ju avtorja lahko povezala v skupno poglavje z napisi, ki tvorijo naslednji sklop virov z Panonijo. Napise sta avtorja razdelila na tiste, ki imajo zgodovinski pomen, in na tiste z literarnim. Število napisov je v tem zvezku občutno večje kot v prejšnjem, kar je pričakovano, saj je to obdobje, ko je rimska kultura v Panoniji zelo napredovala, s tem pa se je širila tudi t. i. "epigraphic habit". Med literarne napise sodijo nagrobni napisi (trije iz tega časa), ki so jih zapisali v verzih.

Poglavje, ki sledi, je posvečeno vojaškim diplomam, ki so v tem času na območju Panonije izpričane prvič. Dokument, sestavljen iz dveh bronastih plošč, je v bistvu kopija cesarjevega edikta v Rimu. Vojakom pomožnih čet v provincah so jih izdajali med leti 54 in 203. Najdbe diplom so tako pomemben vir za vojaško zgodovino nekega prostora; ključnega pomena so pri ugotavljanju, katere pomožne čete so bili nameščene v posamezni provinci. Izdajali pa so jih tudi pretorijancem, pripadnikom *equites singulares* in *cohortes urbanae*, ter vojakom mornarice.

B. Lőrincz najprej predstavi osnove o vojaških diplomah, čemur doda še obsežen seznam literature na to temo. Sledi katalog petindvajsetih diplom za obravnavano obdobje. Vsaka je opremljena z najdiščnimi podatki, objavami ter besedilom, ki je, kot je bilo že omenjeno, sestavljen iz dveh delov: prvi prinaša titulature cesarja, ki je diplomo izdal, enote, ki so istočasno dobile privilegije (torej ob odpustitvi iz vojske), omembo podeljenih privilegijev (predvsem državljanstvo za odpuščene vojake, njihove otroke ter *conubium*) in drugo; drugi je sestavljen samo iz imen (osmih ali kasneje sedmih) prič.

Kakor že pri prvem zvezku je P. Kovács kot zaključek ponovno prikazal pregled zgodovine Panonije med leti 54 in 166 v luči prej omenjenih virov. V okviru orisa zgodovine so v preglednici dodane še panonske naselbine z mestnimi pravicami v 2. st. Na podoben način se je mogoče seznaniti še z upravniki Panonije med 54 in 166.

Vrednost drugega dela *Fontes Pannoniae Antiquae* ni nič manjša od prvega; časovno obdobje, ki ga obravnava, je z vidika antičnih virov že bolj zanimivo, saj je zgodovinarjev, ki pišejo o Panoniji, veliko več, poleg teh pa je to tudi doba, ko se latinski napisi na tem območju razbohotijo in s tem postanejo pomemben vir pri razlagi zgodovinskega dogajanja. Med napisno gradivo je mogoče šteti še vojaške diplome, ki so zaradi svojega izrednega pomena za vojaško zgodovino v tem delu še posebej natančno razložene. Obeh predstavljenih zvezkov zbirke tudi pri nas ne smemo spregledati, saj se velik odstotek zbranih virov delno ali celo v celoti navezuje tudi na naše ozemlje.

Julijana VISOČNIK

Hans Foerster, Thomas Frenz: *Abriss der lateinischen Paläographie*. 3. überarbeitete und um ein Zusatzkapitel "Die Schriften der Neuzeit" erweiterte Auflage von Thomas Frenz. Anton Hiersemann Verlag, Stuttgart 2004. 363 str.

Latinski paleografiji se ni nikoli posvečalo dovolj pozornosti, zato so publikacije, ki jo obravnavajo, toliko bolj dragocene. Pred nami sicer ni popolna novost, saj gre za predelavo in dopolnitev že obstoječega dela. Veda, ki se ukvarja s starimi pisavami, njihovim razvojem, posebnostmi posameznih, pa tudi z materiali, na katere se je pisalo, s pripomočki za pisanje, prispeva svoj delež k preučevanju latinskih napisov na kamnitih spomenikih, na drobnih predmetih za vsakdanjo rabo, pergamentih, papirusih ... Njena vloga je veliko večja, kot se kaže na prvi pogled, saj se lahko pogosto šele z njeno pomočjo dokopljemo do približnega časa nastanka nekega napisa. Oblika in način pisave sta namreč v veliki meri odvisna od časa, v katerem je nastala, manj od prostora.

Pregledu zgodovine obravnavane discipline sledi obsežno poglavje o pisanju na splošno, ki najprej predstavi materiale, na katere se je v preteklosti pisalo. V prvem sklopu gre za bron, les, povoščene tablice; sledijo papirus, nato pergament in nenazadnje še papir. Nenavadno in nekoliko moteče je, da avtorja obideta kamen, kot material, ki je bil v antiki, v rimskem imperiju, zaradi epigrafske kulture še najbolj razširjen. Sledi razlaga zvitka in kodeksa, oblik, v katerih so bile v antiki in srednjem veku zapisane knjige. S tem v zvezi so predstavljeni palimpsesti, ki so pomemben del srednjeveškega izročila. Dogajalo se je namreč, da so starejše antične rokopise v srednjem veku popisali z novim besedilom. S pomočjo posebnih tehnik, ki so na kratko orisane, pa je v novejšem času postalo mogoče rekonstruirati tudi prvotni tekst. Njihov pomen je izreden, saj lahko marsikateri kodeks skriva tekst, ki velja za izgubljenega in ga poznamo samo po naslovu.

Nekaj besed avtorja namenita tudi pisarjem, trgovanju s knjigami skozi zgodovino ter predvsem zbiranju knjig in razvoju knjižnic skozi čas. Pri tem nanizata vse pomembne institucije starega sveta (Aleksandrija, Rim) in srednjega veka

(papeževa zbirka). Podčrtata pomen samostanskih knjižnic, ki so odigrale pomembno vlogo pri ohranjanju in prepisovanju antičnih spisov.

Osrednje poglavje je posvečeno zgodovini in razvoju posameznih pisav. Poglavje se začne z nastankom latinske abecede, katere izvor avtorja izpeljeta iz feničanske pisave, ki se je preko grške in etruščanske razvijala naprej, vse do nastanka latinskega alfabeta. Na primeru najstarejšega ohranjenega latinskega napisu - *Lapis Niger* - in drugih arhaičnih napisov avtorja razložita nekaj značilnosti začetkov latinske pisave. Omenjene so še jezikovne reforme cesarja Klavdija, razlaga pa gre naprej v srednji in novi vek. Kratek pregled je namenjen tudi runam. Splošnemu pregledu pisav sledi natančnejša razlaga latinske pisave v antiki. Naslovu tudi na tem mestu sledi obsežen seznam literature na temo obravnavane snovi, katerega koristnosti ni potrebno posebej poudarjati.

V nadaljevanju so predstavljene posamezne pisave, ki so se razvile v času rimskega imperija na njegovem latinsko govorečem delu. Posebno omembo si zasluži epigrafska kapitala, ki jo lahko razdelimo na dva dela: *scriptura monumentalis* in *scriptura actuaria*, slednja je bila v rabi predvsem za pisanje na kovine (bron, svinec, srebro). T. i. monumentalna pa se, kot že samo ime pove, nahaja na kamnitih spomenikih - nosilcih napisov. Posamezne črke te pisave je mogoče spraviti v kvadrat, saj so vse zelo simetrične in elegantne. Kapitala se je uporabljala tudi za pisanje knjig, kjer jo je mogoče preučevati na starejših in novejših papirusnih najdbah. Tudi na tem mestu ločimo *capitalis quadrata (elegans)* in *capitalis rustica*, pri čemer *rustica* ni nič manj izdelana, razlike med obema so skoraj neopazne. Kot ilustrativni primer sta navedena odlomka iz Vergilija; prvi (*Georgica* 161-174) iz 4. oziroma 5. st. je zapisan v pisavi *capitalis quadrata*, drugi (*Bucolica, Ecloga* II) iz 5. oziroma 6. st. pa v *capitalis rustica*. Oblika posameznih črk je razmeroma natančno opisana, veliko bolj pomembno pa je to v nadaljevanju, ko sta predstavljeni starejša in mlajša kurziva. Njuna berljivost je namreč otežena zaradi kurzivnega značaja. S pomočjo dokumentov v eni ali drugi pisavi ter predvsem s pomočjo natančnih opisov črk ene in druge postanejo razlike med obema, ki so pogojene tudi s časom nastanka, očitne.

Kronološki pregled razvoja pisav gre preko pozne antike naprej v zgodnji srednji vek, ko se uveljavita unciala in polunciala.

Na ta način se zaključijo predstavitve pisav v rimskem imperiju, sledijo pisave posameznih ljudstev v srednjem veku do karolinških reform. Kot prva je orisana pisava Zahodnih Gotov, sledijo inzularna, t. i. langobardska in retijska, pa beneventanska, papeška kurialna in merovinška (predkarolinška minuskula) pisava. Kot mejnik v razvoju pisav je označena karolinška reforma s uvedbo karolinške minuskule, ki se je za dolgo časa usidrala v pismenstvu srednjega veka. Naslednji pomemben korak je uvedba gotice, sledijo pa še renesančne pisave in pisave novega veka. Ker nas na tem mestu bolj zanimajo antične pisave, bom pravkar omenjene pustila ob strani.

V zadnjem poglavju so zbrane vsebine, ki imajo za preučevanje pisav posebno težo: o krajšanju, ki je bilo posledica hitrega zapisovanja, govorijo tirska znamenja (in novoveška stenografija); med okrajšave sodijo suspensije in kontrakcije, posamezna znamenja okrajšav, *notae iuris, nomina sacra* in okrajšave inzularov; poseben razdelek je namenjen znakom za števila in ločilnim znamenjem (interpunkciji).

Tretja, predelana in razširjena izdaja knjige o latinski paleografiji avtorjev H. Foersterja in T. Frenza prinaša dobrodošlo dopolnitev na področju, ki je deležno premalo pozornosti. Kronološki pregled latinskih pisav je izčrpen in jasen; kljub vsemu bi upravičeno pričakovali nekoliko več primerov in primerjav posameznih črk pri antičnih pisavah (še posebej pri obeh kurzivah), saj so po eni strani osnova za razvoj srednjeveških in s tem vseh ostalih, po drugi pa bi glede na naslov pričakovali predvsem obravnavo latinske paleografije v antiki. Paleografija je namreč še kako pomemben vidik, ki pogosto pripomore k

bolj precizni dataciji napisov, pa tudi drugih dokumentov iz starega veka.

Julijana VISOČNIK

I Santi Canziani nel XVII centenario del loro martirio / Sveti Kancijani ob 1700-letnici mučenilstva. G. Toplikar, S. Tavano (ur.). Atti del Convegno Internazionale di Studi / Razprave mednarodnega simpozija, Pieris, 19. 10. 2003, San Canzian d'Isonzo / Škocjan ob Soči, 8. 5. 2004. Fonti e studi per la storia della Venezia Giulia. Consorzio Culturale del Monfalconese, Trieste 2005. ISBN 88-88134-27-1. 537 str., 16 str. barvnih prilog in ilustracij.

Zbornik so poleg župnije v Škocjanu ob Soči (San Canzian d'Isonzo) izdali in založili še občinski in deželni za kulturo pristojni organi. Simpozij, osnovo za zbornik, je finančno podprla tudi Evropska unija, pri njegovi organizaciji pa je sodeloval R. Bratož.

Zbornik najprej zasluži pohvalo kot besedilo, saj prinaša razprave v celoti dvojezično, torej v italijanščini in slovenščini. To je tehnično skrbno opravljeno, saj tečeta besedili po straneh vzporedno. Na voljo je zadostno število slikovnega gradiva, da moremo snovi slediti brez težav. Razprave si slede kot na simpoziju. Najprej je na vrsti predstavitev arheološke raziskave v Škocjanu ob Soči, ki je potekala v večjem številu kampanj (S. Tavano). Izčrpno sta predstavljena zgodovinsko ozadje (C. Zaccaria) in vprašanje avtentičnosti oseb mučeniške skupine (R. Bratož), sledimo epigrafskim in ikonografskim virom o Kancijanih, Probu in Krizogonu (G. Cuscito). S. Tavano nato razčlenjeno interpretira najdene arhitekturne in likovne elemente, zlasti mozaik v sklopu celotnega severnojadranskega prostora med letom 610 in desetim stoletjem. A. Brumat Del Casorti še podrobneje govori o nekaterih razsežnostih virov, A. Scardon o čedajskem evangeliju - *Codex foroiulensis* - in Škocjanu ob Soči. L. Villa v obsežni topografski razpravi predstavi ozemlje Škocjana med antiko in srednjim vekom, P. Goi pa čaščenje obravnavanih mučencev in oblike tega čaščenja. A. Niero še podrobneje govori o pojavih po deželi Veneto, A. Quinzi pa obravnava upodobitve potovanja svetih mučencev in furlanski umetnosti od 15. vse do 20. stoletja.

Vselej me je zanimala globina korenin ljudskega bajanja v morebitni povezavi z arheološkimi najdišči in prav tako izpovednost krajevnih imen. Tudi zato me je pritegnilo mogočno podzemlje Škocjanskih jam, vremenarske vraže in bajke ob cerkvi sv. Kocjana nad naravnim mostom v Rakovem Škocjanu ali skalne stene osamelca Šenkocjana (Škocjan - Kanzianiberg po Atlasu Slovenije) na poti v Maloše v rodni občini mojega očeta na avstrijskem Koroškem. Topli aprilski sončni žarki nekega davnega "topografskega" dne s kolego Pahičem so na sledove "Atilovega gradu" na Kocjanu v vzhodnih Slovenskih goricah priklicali poseben čar. Mogla sem v živo spremljati razkritja arheoloških dokumentov pod tlaki in ob zidovih mogočne kranjske cerkve, posvečene Kancijanu in tovarišem. Nepozabna so mi ostala srečanja s Štivanom ob Timavu in Škocjanom ob Soči, pa tudi krajinsko ozadje zgodbe svetih mučencev na "kranjskem" oltarju v zbirki dunajskega Belvedera. Zato sem z zanimanjem povprašala po razpravah s simpozija, ko sem zanj izvedela.

Ko zdaj držim v roki vzorno knjigo razprav in s tem zapisom nanjo opozarjam, dodajam samo malo obrobne osebne razmisleke. Pavanovo poročilo namreč tudi kaže, kako s(m)o izkopavali. Kopanje je bilo prostovoljno študentsko delo, in prav takšno je bilo vse ostalo do priprave (ročno risane) dokončne dokumentacije in katalogizacije gradiva. Tega ne omenjam zato, da bi poudarila zasluge svoje generacije ali ker bi želela zavrteti kolo časa nazaj. Omenjam pa, ker se mi zdi tudi danes potrebno